

## ՀԱՅ ԵԱԳԻ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ՄԱՀՈՒՆ ԽՆԴԻՐԸ

(Գրիգոր Նիկողոսեանի «Տեսութիւններ եւ Նամակներ Մ.  
Ա. Գ. Ա.» գրքի առթիւ)

Գրքոյկի բովանդակութիւնն ու նպատակն այսպէս է որոշուած հեղինակի իրեն խօսքերով յառաջարանում.

«Այխառութեան հիմնական միտքը և գլխաւոր նիւթը մեր ազգային գոյութեան խնդիրն է... մեր ազգային մարմինը վարակուած չէ՝ արդեօք դժուարաբոյժ ախտերով, պատած չէ՝ վտանգաւոր վէրքերով, թէ լիովին առողջ է՝ դեռ ընդ երկար ապրելու ընդունակ: Ո՞րոնք են արդեօք մեր զօրաւոր և տրկար կողմերը: Ազգային գիտակցութիւնն ու պարտաճանաչութիւնն որ աստիճան է զարգացած հայերիս մէջ: Ի՞նչ վճիռներ են արձակում այլ և այլ մարդիկ մեր ազգային գոյութեան մասին. Ի՞նչ կարծիքներ են յայտնում հայատեհաց օտարներն և դասալիք հայերից շատերը մեր ազգի բարոյական յատկութիւնները վերաբերմամբ... Քննելով և վեր հանելով այս ամենը, մեր նպատակն է քիչ թէ շատ գիտակցութիւն արթնացնել ռուսահայերի գէթ առաջտւոր դասակարգի մէջ և մղել այդ դասակարգի մարդկանց մտքերը դէպի պարտականաբարութիւն և ինքնապահպանութեան միջոցները ձեռնարկում. շատ բարեբախտ պիտի համարենք մեզ, եթէ յաջողուի հէնց մի փոքր համանել մեր նպատակին» (էջ 13 14 – 15):

Այս տողերից երևում է, որ պ. Նիկողոսեանը մտատանջուած է հայ ազգի կեանքի ու մահուան խնդրով: Տեսնենք թէ ինչ հանգամանքներ առիթ տուին նրան կասկածելու մեր ապագայ գոյութեան մասին:

Պ. Նիկողոսեանը գտնում է, որ «Ռուսահայ ժողովրդի զարգացած դասակարգի մէջ ազգային գիտակցութիւնը դեռ շատ ստոր մակարդակի վրայ է կանգնած» (էջ 12): Սակայն ի՞նչ հիման վրայ: Այս հարցը լիովին պարզելու համար՝ պէտք է ճանաչել պ. Նիկողոսեանի իղէալներն ազգային տեսակէտից, նորա ազգային ձգտումների էութիւնը, այն նպատակները, որ



նա իրեն առաջադրել է իւր ազգային գործունէութեան համար և որով նա չափում ու դատում է հայ կրթութեան դասի ընթացքը թէ ուսահայոց և թէ սահկահայոց մէջ: Այդ իդէալները նա ստացել է նահապետական հայ մօրից, որի խրատներն ու հայեացքները նա շարակարգում է գրքոյկի մի առանձին և խիստ ընդարձակ գլխում, Ա. գլխում: Պ. Նիկողոսեանը բացարձակապէս յայտնում է, թէ նա իւրացրել է լիովին հայ մօր հայեացքները և իւր ամբողջ կեանքում հաւատարմութեամբ հետևել է նրանց ու հետևելու է: Այդ հայեացքները նա ամփոփում է հետևեալ կարճ տողերով. Ա. գլխի վերջում. «Ձկայ աւելի մեծ երջանկութիւն, քան թէ ապրել ընդհանրութեան հոգսերով, ցաւել նրա ցաւով, ուրախանալ նորա ուրախութեամբ. իւր ետը, բախտաւորութիւնն ու անբախտութիւնը սերտիւ շագկապել ազգի եսի, նրա բարեբախտութեան ու տարաբախտութեան հետ: Այդ ժամանակ միայն մարդ կարող է զգալ, թէ իւր կեանքը չէ անբովանդակ մի գոյութիւն՝ զօրի վսեմ ու անփոխարինելի վայելքից, որը կարող է գտնել սոսկ մարդասիրութեան, պարտաճանաչութեան և պարտակատարութեան մէջ, չխրուելով նիւթապաշտութեան և մարմնապաշտութեան տղմի մէջ և չխառնուելով խօսուն արարածների ջուլիւրների հետ, որոնց կենցաղը և կենակցելու եղանակն ու միջոցները շատ չեն տարբերւում դաւանների և չորքոտանիների կենցաղից» էջ 67):

Այս խօսքերից երևում է, թէ հրքան վեհ են այն ձգտումները, որոնցով շնչուել է պ. Նիկողոսեանը և որոնք դրոշմել են նորա բարոյական նկարագրի վրայ իրենց մաքուր կնիքը, — զի անուրանալի է, որ մարդուս բարոյական կեանքը չափւում է նորա իդէալներով:

Սակայն բաւական չէ ունենալ վսեմ ձգտումներ և անարատ, մաքուր, թարմ իդէալներ: Պէտք է դիտենալ նաև, թէ ի՞նչ եղանակով իրագործելու է այդ իդէալները, ի՞նչ միջոցներով, նիւթական ու մտաւոր, հասանելի են վեհ նպատակները: Պ. Նիկողոսեանը իւր նպատակին ծառայելու համար ընտրել է ասպարէզ գրականութիւնը, կամ աւելի ճիշտ ասած հրապարակագրութիւնը, զի գրականութիւն բառը մեր մէջ արդէն ստացել է յատուկ նշանակութիւն՝ իբրև հոմանիշ գեղեցիկ դպրութեանց, որտեղ գլխաւոր դերը խաղում են երևակայութեան ստեղծագործութիւնքը: Պ. Նիկողոսեանի առաջին լրագրական թղթակցութիւնը, Ուտէացի ստորագրութեամբ, լոյս տեսաւ «Մշակի» № 34-ում 1878-ի մարտի 7-ին, երբ նա



Օլթու ղինուորական շրջանապետի օգնական էր ուսական բանակում, վերջին ուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ՝ Այսպիսով գրքոյկը լոյս է ընծայուած այդ թուականից աւելի քան 25 տարի յետոյ, և յատկապէս նպատակ ունի իրեն կը-ցուած վաւերական նամակներով մի տեսակ հաշիւ ներկայաց-նել հայ հասարակութեանը իւր հեղինակի քսանուհինգամայ հասարակական գործունէութեան:

Սակայն ընտրելով որևէ կոչում, մարդս պէտք է ունե-նայ կամ աշխատի ձեռք բերել այդ կոչման համապատասխան առանձնայատկութիւններ: Ունի՞ արդեօք պ. Նիկողոսեանը կամ ստացել է նա հայ հրապարակագրին անհրաժեշտ յատ-կութիւնները: Տեսնենք առաջ նորա նիւթական վիճակը, որ ամեն մի հասարակական կոչման հիմն է:

Պ. Նիկողոսեանը իւր կեանքի աշնան մէջն է արդէն, ու-րեմն այրական արբուն հասկում, կը մարդս արդէն սերմանած ու հնձած, լիառատ վայելում է կեանքի պտուղները: Պ. Նի-կողոսեան վկայում է սակայն, որ նրա անցեալը մի յուսահատ կռիւ է եղել գոյութեան համար, որ կենցաղավարութեան պէս պէս գիտութիւններ ու վայելչութիւններ նա չի տեսել այդ անցեալում, որ նա մինչև այսօր նոյն իսկ մի հասարակ տա-պանքարով անգամ չկարողացաւ յարգել իւր մօր յիշատակը, այն մօր, որին նա պարտական է ոչ միայն իւր ֆիզիքական գոյութիւնը, այլ և բարոյական վեհ ձգտումները: Իւր հրապա-րակագրական աշխատութեանց համար հայ թերթերի մէջ՝ Կ. Պօլսում թէ Թիֆլիսում, նա չի ստացել ոչ մի վարձատրութիւն, զի մեր մէջ չի ընդունուած լրագրական և գրականական աշ-խատանքի վարձատրութեան սկզբունքը, իսկ հարուստ դասա-կարգից նիւթական քաջալերութիւն նա չի ունեցել երբէք այն պատճառով, որ այդ դասակարգը պարզապէս չի ըմբռնում գրա-կան աշխատութիւնների բարձր արժէքը: Պ. Նիկողոսեանը իւր գրքոյկի վերջին գլուխը յատկապէս նուիրել է մեծատուն հա-յին, որի ծանօթ տիպարը նա ներկայացնում է կենդանի և խիստ զաւեշտական գծերով: Կարելի է առանց վարանելու ասել, որ եթէ մեր հարուստները մի մի Պրոտոպոպովներ են, ապա ուրեմն իրաւունք ունի պ. Նիկողոսեանը յուսահատուե-լու ուսահայ ժողովրդի զարգացած դասից, հետեալպէս և ամ-բողջ ուսահայ ազգից, զի ուսում տալ իրենց որդոց կարող են միմիայն հարուստ մարդիկ, իսկ եթէ հարուստներն ու ի-րենց ուսեալ որդիքը շատ չեն զանազանում Պրոտոպոպովից, ապա ինչ սպասել հասարակ ժողովրդից, որ ոչ ուսում ունի,



ոչ զրամ, ոչ էլ հող: Եթէ մեր հարուստները հեռատեսութեամբ կատարած լինէին իրենց պարտքը դէպի տարարախտ հայ վարժապետները, որոնք զրկուեցին հացի կտորից՝ հայ դպրոցների փակման պատճառով, կասկածելի է որ Կովկասն այսօր ասպարէզ դառնար այն սոսկալի դէպքերի, որոնք անհամեմատ աւելի թանձր նստեցին նոյն այդ հարուստների կեանքի և գոյքի վրայ, քան թէ ինչ որ նոքա անելու էին հայ ուսուցչի կամ զրազէտի տնտւր վիճակը մեղմելու համար: Մի մարդ, որ իւր ամբողջ երիտասարդութիւնը անցրել է ուսման և զբաղւորութեան մէջ, չի կարող այնուհետև գնալ բանուոր դառնալ, կամ ծառայ մտնել՝ իւր ապրուստը ճարելու համար: Անընդունակ լինելով այլ պարագայունքի՝ բացի մտաւոր ասպարէզները, նա ընտրում է բնականաբար ծայրայեղ ընթացքը և զինաւորւում է այն հասարակութեան դէմ, որի մէջ նա չի գտնում ոչ մի գործադրութիւն իւր բարոյական ու մտաւոր ոյժերի: Արդիւնքը լինում է կոտորած ու աւեր, որոնց զոհ են գնում մի երկու մեղաւորի հետ հարիւրաւոր անմեղ մարդկային էակներ: Բարոյական համերաշխութեան պակասը մի հասարակութեան անդամներին մէջ՝ միշտ կըլուծի իւր արդար վրէժը նոյն այդ խըստասիրտ հասարակութեան գլխին:

Սակայն պ. Նիկողոսեանը իւր նիւթական կեանքի խնդիրը կարգադրեց այլ կերպ, քան պաշտօնագուրկ հայ վարժապետը կամ սովալլուկ հայ զրազէտները: Ինչպէս յայտնի է և ինչպէս ինքն էլ հաստատում է իւր զրքոյկում, պ. Նիկողոսեանը դիմեց ոռու մամուլին (որտեղ մի տող անգամ ձրի չի գրւում և չկայ յօդուածներ մուրալու սովորութիւն) և սկսեց նրա յայտնի օրաթերթերում տեղեկութիւններ ու յօդուածներ գետնից յատկապէս Հայոց մասին: Պէտք է խոստովանել, որ պ. Նիկողոսեանի այդ տեղեկութիւններն ու յօդուածները, բացի այն, որ նրան ապրուստի միջոց են հայթայթում, ունեն հայութեան համար անուշադան շշտակութիւն, լոյս հանելով և բացայայտելով մեր ազգային կեանքի պէս-պէս խնդիրները ոռու ընթերցող հասարակութեան և այդու իսկ նաև երոպացոց առաջ, ի հաստատութիւն վերջին ասածին՝ վկայիմ այստեղ որ պ. Նիկողոսեանի մի յօդուածը. «С. Пемероурикоия Внодо-мосту» լրագրում հայ եկեղեցական կալուածները զրաւելու մասին ոռու կառավարութեան կողմից, այնքան ուշադրաւ է եղել, որ անգլիացի ակնաւոր հրապարակագիր պ. Է. Դիլլօն, Կովկասեան անցքերին նուիրուած իւր ընդարձակ յօդուածի մի քանի տեղերում «Contemporary Review» ապրիլ ամսագրի



մէջ, ուղղակի ներշնչուել է պ. Նիկողոսեանի վերոյիշեալ յօդուածով և գործադրել է նրա ազդու բացատրութիւնները \*):

Պ. Նիկողոսեանի հայ հրապարակագրական կոչման նիւթականը հիմք չունենալով, տեսնենք այժմ դրա բարոյական ու մտաւոր հիմունքները:

Մենք տեսանք արդէն, թէ որքան վիհ է պ. Նիկողոսեանի բարոյական իդէալը: Մենք տեսանք նաեւ, որ այդ իդէալը պ. Նիկողոսեանը ստացել է իւր մօրից: Քննենք ուրեմն մօր բարոյական պատկերը, և տեսնենք թէ որքան դա համապատասխան է հայ հրապարակագրի կոչման պէտքերին:

Ամբողջ 50 էջ, գրեթէ գրքի կէսը, պ. Նիկողոսեանը նուիրել է իւր մօր խրատներին ու հայեացքներին, որ նա իւրացրել է: Ինքը պ. Նիկողոսեանը գրքի այդ մասը համարում է ամենաշահագրգռականը, ուստի անհրաժեշտ է նրա մօր հայեացքները յատկապէս ննթարկել լուրջ քննադատութեան՝ պարզելու համար թէ պ. Նիկողոսեանի և թէ հայ կնոջ ու հայ ընտանիքի, հետեապէս և հայ ժողովրդի բարոյական—հոգեկան նկարագիրը:

Նորա մօր բարոյական աշխարհայեցողութիւնը հիմնուած է «կեանքի փորձաւութեան և Աւետարանի ճշմարտութեան» վրայ (էջ 21), ուրեմն դա մի կողմից փորձառական է, միւս կողմից՝ կրօնական: Լոկ փորձաւութեան վրայ հիմնուած աշխարհայեցողութիւնը խախտու նեցուկ է բարոյական կեանքի, զի փորձը մեզ միշտ այն չի ցոյց տալիս, որ բարին յաղթանակում է ու չարը պատժանուտում, ինչպէս հաւատացած է ջերմեռանդ հայ կիներ: Ընդհակառակը, կեանքում մենք աւելի ստէպ ականատես ենք լինում, որ բարին ընկնում է արիւնաթաթախ՝ անհաւասար կռուում իւր գաղափարների համար, իսկ չարը յոխորտալով անցնում է սիգածէմ՝ անպատիժ իւր գործած անիրաւութեանց համար:

Իւր հայրենիքի քրտնաշան մշակը, փոխանակ քաջալերի և վարձատրութեան, դառնում է հալածանք, կոյր թշնամութիւն, և շատ անգամ էլ նահատակութիւն: Եթէ մենք լոկ փորձով առաջնորդուէինք, այն ժամանակ պէտք է կամ յեղաշրջէինք մեր բարոյական գաղափարները, և կամ յուսահատուէինք՝ ելք չտեսնելով կեանքի ու բարոյականութեան հակասութիւնից: Այստեղ անա կըրօնը օգնութեան է հասնում, և վերացնելով մեզ

\*) Հրաւիրում եմ անդիւիտէտ հայերի ուշադրութիւնը պ. Գիլլոնի յիշեալ յօդուածի վրայ, որտեղ անաշու կերպով ստորագրուած են Բաղուէ անցքերը փետրուար ամսին և պարզուած նշանց շարժառիթները:



գէպի Գերագոյն էակը, ցոյց է տալիս այն կապակցութիւնը, որ հաստատուած է Նրա և արարածոց, և յատկապէս բանական արարածոց մէջ: Նա յայտնում է մեզ մարդկային հոգու անմահութիւնն ու վախճանական նպատակը, բարւոյ ու չարի անվրէպ հատուցումը անհառ Գերագոյն Դատաւորի ձեռքով և ներշնչում է բարոյական կեանքի վեհ ու անտխելո՞ծ սկզբունքները: Կրօնական հաւատով զինաւորուած մարդը անխռով տանում է բոլոր տառապանքները, որոնք շատ անգամ անբաժան են լինում այդ սկզբունքներն իրագործելուց, ակնկալելով լիառատ վարձատրութիւն գէթ իւր զաւակներին ու յետնորդներին: Ինքը, Նիկողոսեանի մայրը իւր կեանքով մի գեղեցիկ օրինակ է բարոյական սխրագործութեանց՝ ներշնչուած կրօնական անխախտ հաւատով: Պ. Նիկողոսեանը իրաւամբ նկատում է, որ իւր մայրը հայ ազգի մէջ բացառութիւն չէ, այլ հարիւր հազարներից լոկ մինը (էջ 126): Մենք կարող ենք մինչև անգամ մեր կողմից կցել, որ այդպէս է ապրել և այդպէս է ապրում ամեն ազգի մէջ հասարակ դասը, չունենալով բարոյական կենցաղավարութեան այլ ուղեցոյց, բացի կրօնական հաւատը: Նոյն իսկ կիրթ դասի մէջ առաջաւոր գլուխները ապաւինում են կրօնի ամբողջութեանը՝ մարդկային մտքի ալեծովի ծովի տարուբերումներից զերծ մնալու համար:

Յակայն բարոյական աշխարհահայեցողութեան և բարոյական կենցաղի հիմք լինելու համար՝ կրօնը պէտք է գտնի հաւատ մարդկանց մէջ, մինչդեռ շատ անգամ մենք հակառակն ենք տեսնում: Մարդկային պատմութեան մէջ ժամանակի ընթացքում հետզհետէ թուլանում է կրօնական հաւատը և տեղի տալիս անտարբերութեան և նոյն իսկ կատարեալ անհաւատութեան: Անհատների կեանքումն էլ լինում են բոլորներ, երբ մարդս կորցում է մանկական հաւատը և տատանւում է իրար հակընդդէմ համոզմունքների ու կասկածների մէջ: Ինքը, պ. Նիկողոսեանը քանի-քանի անգամ կանգնել ու պնդել է թէ «Աստուած չկայ», «ամեն ինչ ընդլծիւն է», «մարդը հոգի չունի, հոգին արիւնի շարժումն է», և այլն և այլն, խորը խոցոտելով այդ տեսակ խօսքերով իւր բարեպաշտ մօր երկկուրծ սիրտը (էջ 62): Գրեթէ իւրաքանչիւր զպրոցական պատանի, որի միտքը բացւում է ուսման ազդեցութեամբ, սկսում է ծրփալ կրօնական սաստիկ տաքակուսանքների արհաւիրքներում: Նոյն իսկ անուսում գեղջուկ իգիթը, «Վէ՛րք Հայաստանի»-ի իդէալիստ հերոսը, ժամ-պատարազը իսպառ մոռացած, հանգեւում շրջում է մտայնող ու մոլար, անձնատուր եղած իւր հո-



դին մաշող ու միտքը տագնապող ծանր հարցերին:

Այն օրից ի վեր մտքերի այս վիճակը ևս առաւել զօրացաւ մեր մէջ՝ առաջ բերելով իբրեւ հետեւանք բարոյականութեան խաղառ անկումը: Մանաւանդ հայ կիներ կորցրեց իւր նախկին ամօթխածութիւնն ու տատկատանքը և ապերասան անձնատուր եղաւ հասարակային թեթեւ դուարճութեանց: Պ. Նիկողոսեանը ծանօթութեանց մէջ մի քանի սուր գծերով բնորոշում է ռուսահայ բարքերի այս տխուր վիճակը (էջ 29 և 46): Այս ցաւին անշուշտ դարման էր հարկաւոր, և պ. Նիկողոսեանը, որ ստանձնել էր հասարակաց բարիքին ծառայելու կոչումը հրապարակախօսական ասպարէզում, հարկաւ պէտք է միջոցներ գտնէր՝ բարուց ապականութիւնը եթէ ոչ վերացնելու, գէթ կասեցնելու և սանձահարելու: Արդ, ի՞նչ միջոցներով պ. Նիկողոսեանը կամեցել է մաքառել այս չարիքի դէմ:

Ուրիշ միջոց նա մեզ չի ցոյց տալիս, բացի իւր մօր ներշնչած հաւատը: «Հաւատ, հաւատ և հաւատ, բռնի ու զնա, և ինչ որ մտքումդ դրել ես՝ անպատճառ կը կատարուի»,—ասում է իւր որդուն ջերմեռանդ հայ կիներ (էջ 66), և պ. Նիկողոսեանը՝ յանձնարարում է նոյն հաւատը և քայքայուող հայ հասարակութեանը, և՛ մոլորուած հայ երիտասարդութեանը, ցոյց տալով երկուսին էլ իւր իդէալը՝ հաւատով լի նահապետական հայ կինը: Սակայն մի մարդ, որ կորցրել է հաւատը, հաւատացող չի դառնալ շարունակ կրկնելով նրան՝ «հաւատ, հաւատ և հաւատ», նրա տարակուսանքները չեն փարատուիլ հաւատացող փիլիսոփաների, իմաստունների ու թագաւորների օրինակով (էջ 63): Հարկաւոր է ուրիշ ճանապարհներ գտնել թէ խախտուած հաւատը վերահաստատելու, և թէ բարքերի վրայ ազդելու համար: Այդ ճանապարհներն են գիտութիւնն ու գեղարուեստը, և յատկապէս՝ գեղեցիկ գրական արուեստը, որոնք նմանապէս, թէև նուազ չափով, նպաստում են բարքերի ազնուացմանը, և ուրեմն, կրօնից յետոյ, կարող են հիմք դառնալ բարոյական կեանքի ու հայեացքների ճեմանք թէ պ. Նիկողոսեանը ինչ է տալիս մեզ այս երկու ուղղութեամբ:

Պ. Նիկողոսեանի մտաւոր աշխարհայեացքը դառնում է միմիակ գաղափարի շուրջը՝ հայ ազգի կեանքի ու մահուան խնդրի: և ինչպէս տեսանք, գրքոյկը գրուել է իսկապէս այդ խնդրերը լուծելու նպատակով: Իւր մտքերն այս հարցի մասին պ. Նիկողոսեանը ամփոփել է III—V գլուխներում, որոնց քննութեամբ մենք այժմ զբաղուելու ենք:

Ազգերի յաբատեութեան խնդրում պ. Նիկողոսեանը մեծ



նշանակութիւն է տալիս երկրի աշխարհագրական դիրքին ու տեղագրական պայմաններին (էջ 86), որոնք անշուշտ ազդում են նոցա կեանքի վրայ, ինչպէս մարմինը՝ մարդու հոգու վրայ, բայց վճռական դերը այս հարցի մէջ նոցա չէ պատկանում: Մարդս գերի չէ բնութեան պայմաններին անասնոց նման: Իւր բանական հոգով նա բարձրանում է բնութիւնից էլ վեր և ընկճելով նորան իւր ազդեցութեան տակ՝ դնում է նորա զօրեղ տարերքների վրայ իւր բանական մտքի գերիշխանութիւնը: Այդ պատճառով միևնոյն երկրում՝ միևնոյն աշխարհագրական դիրքով ու տեղագրական պայմաններով, մենք տեսնում ենք մերթ ծաղկեալ քաղաքակրթութիւն, մերթ աւերակներ, անկում, ամայութիւն: Միևնոյն իտալիան, որ միջին դարերում աշխարհակալների կռուածադիկն էր՝ բաժան-բաժան եղած իրարից անկախ բազմաթիւ մանր իշխանութիւնների, այսօր միացեալ պետութիւն է կազմում պատուաւոր տեղ ունենալով մեծ ազգերի շարքում: Ընդհակառակը, Իսպանիան որ Փիլիպպոս II ժամանակ Եւրոպայի ամենահզօր և ամենահարուստ տէրութիւնն էր, այսօր ստորացել՝ իջել է երկրորդական փոքրիկ տէրութեանց կարգը: Ծշմարիտ է, որ լեռներն ու անանցանելի անապատները անցեալում պահպանել են իրենց ընկերների ուրոյնութիւնն ու անկախութիւնը (էջ 86): Սակայն ներկայումս, երբ տեխնիքական կատարելագործումները յաղթահարել են տարածութիւնն ու բնական արգելքները, լեռների և ուղաղիւսների այդ դերն անցած պիտի համարել անդառնալի կերպով: Պ. Նիկողոսեանը այդ տեսակէտից Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը համարում է անյաջող, որովհետև նա թատերավայր է եղել աշխարհակալների շարունակ ընդհարմանց (էջ 87): Հայաստանը զետեղուած է այն մեծ Միջերկրական աւազանի մօտ, որի շուրջը հին դարերում կենդրոնանում էր տիեզերական պատմութեան ընթացքը և տեղի էին ունենում արեւմտեան և արեւելեան ազգերի ընդհարումները՝ խաղաղ թէ պատերազմական, առաջ բերելով բնական բերքերի ու արդիւնաբերական արտադրութիւնների, ինչպէս և մօտաւոր ու հոգեւոր արգասիքների անդուլ և աշխոյժ փոխանակութիւն՝ յառաջադիմութեան այդ գլխաւոր պայմանը: Շնորհիւ այդպիսի բախտաւոր դիրքի՝ Հայաստանն առաջին երկրներիցն էր, որ ընդգրկեց քրիստոնէութիւնը և այդու իւր բախտը սերտիւ շաղկապեց արեւմտեան յոյն-հռոմէական քաղաքակրթութեան հետ, որ հիմք դարձաւ տիեզերական պատմութեան նոր և նորագոյն շրջանի: Եթէ Հայաստանը պատմու-



Թեան շաւղից մեկուսացած՝ ընկած լինէր աշխարհի մի անկիւնում, ինչպէս, օրինակ, Սկանդինաւեան Թերակղզին, նա, հարկաւ, զերծ կըմնար ընդհարումներէց, բայց և դատապարտուած կատարեալ ամուլթեան՝ թէ հոգևոր և թէ նիւթական տեսակէտից։ Ուստի բոլորովին սխալ է պ. Նիկողոսեանի այն կարծիքը, թէ հին և նոր ազգերը իրենց քաղաքական յառաջադեմութիւնը պարտական են իրենց երկրի նպաստաւոր, իմաստալուծութեամբ՝ դիմելու և տեղագրական պայմաններին (էջ 88)։ Եթէ մի երկիր ծովերով է շրջապատուած, այդ հանգամանքը յիշաւի հեշտացնում է երկրի պաշտպանութիւնը, ինչպէս է օր. ներկայումս Անգլիան։ Սակայն ուղիւստոսի էութիւնը ոչ թէ այն է, որ երկրներ պաշտպանի և իրարից բաժանի, այլ, ընդհակառակը, նրանց իրար հետ կապի, նրանց մէջ անընդհատ յարաբերութիւններ հաստատի։ Ծովային պետութիւնները այն պատճառով են ծաղկում ու բարգաւաճում, որ նրանք շարունակ յարաբերութիւնների մէջ են օտար ազգերի հետ՝ խաղաղ և պատերազմական։ Նոյն իսկ Անգլիայի մեկուսացած դիրքը անցեալում չպաշտպանեց նրան հոռոմէական լեգիոնների և նորմանական աշխարհակալների արշաւանքներից ու դարևոր տիրապետութիւններից։ Լեոներով ու անապատներով շրջապատուած ազգերը, ընդհակառակը, կտրուած լինելով աշխարհից, իրաւի, պահպանել են իրենց անկախութիւնը, բայց միայն եւ միշտ դարգացման միջոցն նախնական ստոր աստիճանի վրայ կանգնած, առանց յառաջադիմելու թէ մտաւոր և թէ քաղաքական ասպարէզներում։

Եթէ Հայաստան երկիրը ազդել է հայ ժողովրդի վրայ, այդ եղել է ոչ թէ այն մտքով, ինչ որ ուզում է ապացուցանել Պ. Նիկողոսեանը, այլ բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ, մեկուսացնելով նրան և զարգացնելով նրա մէջ անկախութեան և ինքնուրոյնութեան ոգին։ Պ. Նիկողոսեանը մի փոքր յետոյ ինքն է մատնանիշ լինում այս ճշմարտութեան վրայ, հակասելով իւր նախկին ասածներին։ Նա դիտում է իրաւամբ, որ Հայաստանի լեոնները և ջրային հաղորդակցութեան պակասութիւնը զարգացրել են նրա բնակիչների մէջ առանձնակաշուրթիւն և անհատականութիւն, որոնց հետեւանքն են եղել անհատական ուրոյնութիւնը, նեղ հայրենասիրութիւնը և ընդհանուր շահերի սահմանափակ հասկացողութիւնը (էջ 89, 90.) Ուստի միանգամայն ճշմարիտ են պ. Նիկողոսեանի հետեւեալ զիտողութիւնները հայոց հոգեկան յատկանիշների մասին՝ իբրև արդիւնք երկրի մակերևոյթի կազմութեան։ Շնամա-



քարները ուսման հրաշքներ են գործել անհաւասար կուրսի մէջ, որովհետեւ նորանց առաջնորդութեամբ կռուող հայերէց իւրաքանչիւրը կուրել է իւր անհատական անկախութիւնը, իւր ընտանեաց ազատութիւնը պահպանելու համար, և ոչ թէ ամբողջ Հայաստանի, ընդհանուր հայրենիքի սիրով վառուած: Սուրբնով կարելի է բացատրել այն երևոյթը, որ Հայաստանի մի կողմում ապահով կեանք վայելող հայերին ընդհանրապէս շատ քիչ է հետաքրքրել միւս կողմում յուսահատաբար կռուող ազգակիցների վիճակը: Լեռնոտ երկիրը առհասարակ զարգացնում է ծննդավայրի, «վաթանի» սէրը, բայց ոչ հայրենիքի, որ գաղափարական սկզբունք է և ենթադրում է մասնաւորից դէպի ընդհանուրը վերանալու ընդունակութիւն:

Եթէ պ. Նիկողոսեանը այդքան կարևորութիւն է տալիս ազգերի յարատեւութեան խնդրում բնական պայմաններին, ապա նա պէտք է զանց չանէր Հայաստանի կլիման և մասնաւոր բնական բերքերը, որոնք ահագին ազդեցութիւն են ունեցել հայ ազգի ամբողջ պատմական կեանքի վրայ: Միայն մէկ տեղ նա այս մասին մի ճիշտ գիտողութիւն է անում, առանց, սակայն պարզելու նշանակութիւնը: Նա ասում է, որ նախնեաց յիշատակները պահուել են յետնորդների համար վանքերով և եկեղեցիներով և տեղ-տեղ էլ քաղաքների ու բերդերի աւերակներով (էջ 93): Այս հանգամանքը մեծ նշանակութիւն ունի աւանդական ու պահպանողական հոգին ամրապնդելու մրտադրով յետնորդների մէջ, որ բացակայում է այն ազգերի մէջ, որոնք անկարող են թողնել յետնորդներին դարէդար կանգուն յիշատակարաններ և մեծագործութեանց շքեղ յուշարձաններ՝ քարահանքերի պակասութեան պատճառով: Նմանապէս բազմութիւ բերդերի գոյութիւնը Հայաստանի գրեթէ ամեն մի ըլլի գլխին ցոյց է տալիս թէ որքան մեր երկիրը նպաստել է տեղական ուրոյն ու անկախ իշխանութիւնների ու կենտրոնների զարգացմանը. իսկ սա ունեցել է ահագին ազդեցութիւն հայի ամբողջ պատմութեան վերայ:

Սակայն վերջիվերջոյ մարդս ինքն է, որ իւր բախտը վճռում է, և ոչ թէ երկիրն ու աշխարհադրական պայմանները: Ուստի մի ազգի ճակատագիրը կախուած է աւելի նորա քանակից և որակութիւններից, քան թէ չընդապատող մեռեալ բռնութիւնից:

Պ. Նիկողոսեանը բնաւ չի շօշափում հայ ազգի թուական յարաբերութեանց խնդիրը անցեալում և ներկայում, մինչդեռ դժբա ոչ ստկաւ նշանակութիւն ունին մի ազգի այս կամ այն



տեսակ բախտի համար: Ներկայումս մեծ ազգերն են, որ դեր են խաղում տիեզերական պատմութեան շարժման մէջ, մինչ անցեալում, ընդհակառակը, պատմութիւնը դառնում էր փոքր ազգերի շուրջը, ինչպէս են՝ յոյներն ու հռովմայեցիք, պարթևներն ու պարսք: Սակայն ներկայումս էլ փոքրիկ ազգերը կատարում են իրենց յատկացեալ պաշտօնը, տիեզերական պատմութեան շարժման մէջ, բայց այդ պաշտօնը բոլորովին այլ է, քան մեծ ազգերինը: Նրանց մէջ զարգանում է ներքին բարեկեցութիւնը և անհատական ինքնուրոյնութիւնը, մինչդեռ մեծ ազգերի մէջ առաջին տեղը բռնում է զինուորական ոյժը և միջազգային ու հանրամարդկային խոշոր հարցերի կարգադրութիւնը:

Այս տարբերութիւնը չպէտք է մոռանալ ազգերի պատմական դերերը քննելիս: Պ. Նիկողոսեանը իւր գրքովկում հայ ազգի այս կողմը բոլորովին զանցառութեան է տուել: Այժմ տեսնենք թէ նա ինչպէս է որոշում հայի որակութիւնները:

Վեննա

ԳԷՈՐԳ ՍՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Գը շարունակուի)